

**Archeologische waarnemingen tijdens
een hydrologisch onderzoek op drie
wieren: Fransum, Kenwerd en Beswerd,
Prov. Groningen.**

**A. Ufkes
J. Schoneveld**

ARC-Publicaties 10

**Groningen
1997
ISSN 1574-6879**

DE NOORT

ZEE

GALLIÆ

PARS

© Meis

INHOUD

VOORWOORD	5
INLEIDING	
Aanleiding van het onderzoek	7
ligging van het terrein, beschrijving van het onderzoeksgebied	8
eerder onderzoek	10
historische bronnen en bewoningsgeschiedenis	13
<i>Fransum</i>	
<i>Kenwerd</i>	
<i>Beswerd</i>	
RESULTATEN	17
<i>Fransum</i>	
<i>Kenwerd</i>	
<i>Beswerd</i>	
LITERATUUR	23
AFBEELDINGEN	24
BIJLAGE I	
<i>vondstenlijst</i>	25
BIJLAGE II	
<i>determinatielijst</i>	27
BIJLAGE III	
<i>boorstaten</i>	31
BIJLAGE IV	
<i>maaiveldshoogten van de boorpunten ten opzichte van NAP</i>	37
BIJLAGE V	
<i>documentatie</i>	38
COLOFON	42

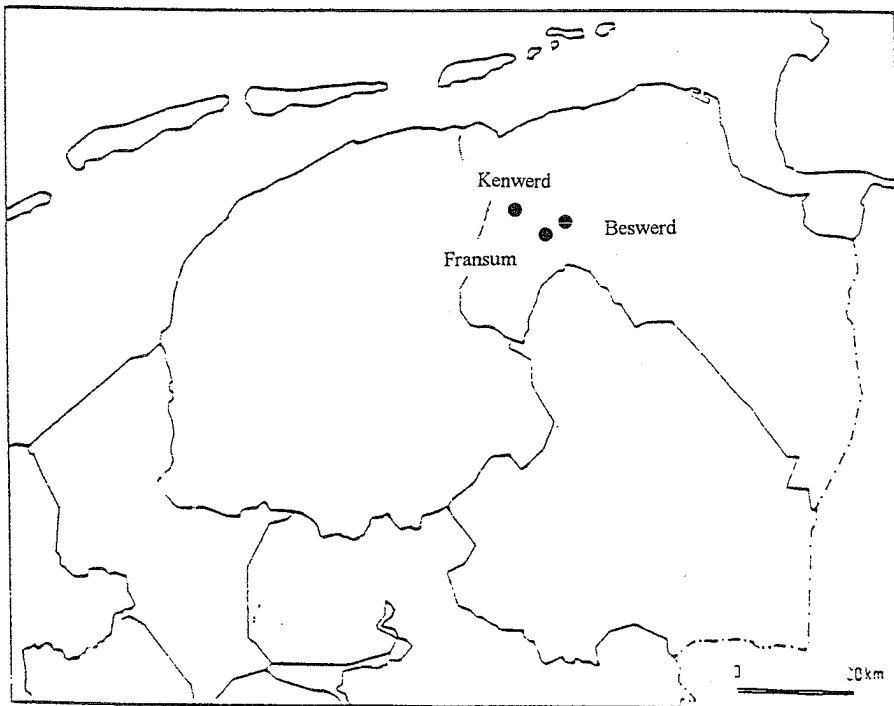
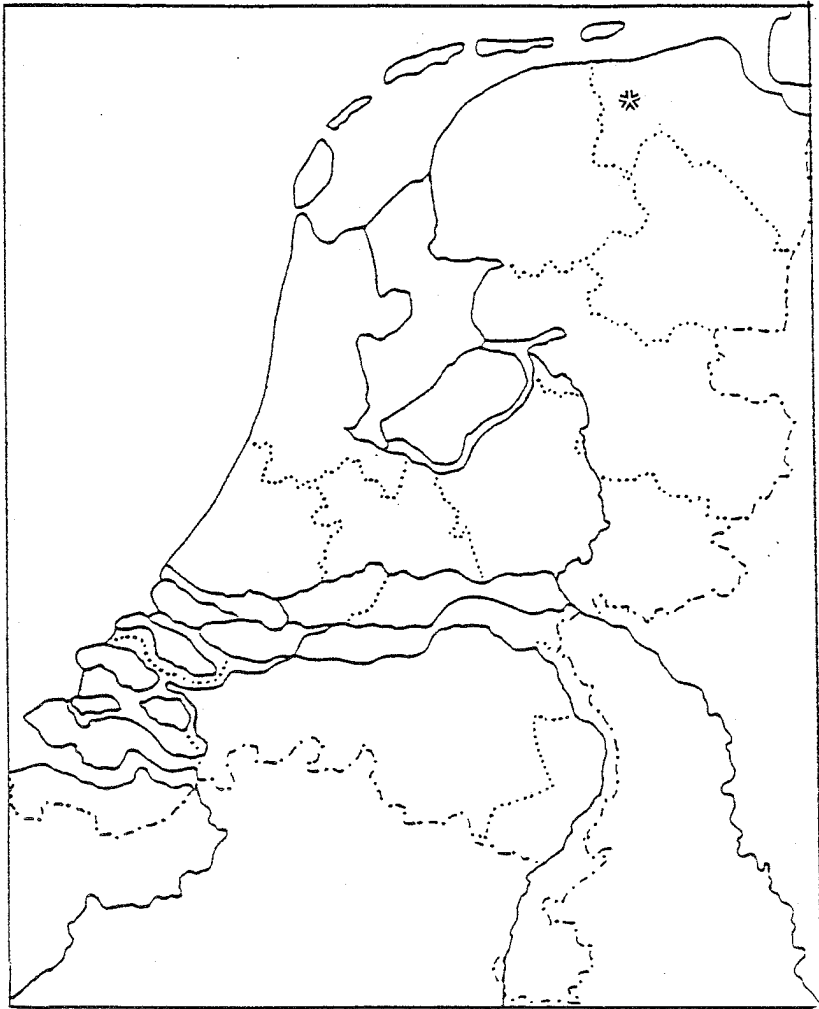
VOORWOORD

Ons bodemarchief gaat in snel tempo in kwaliteit achteruit. Gedeeltelijk komt dit door ons eigen handelen. Steeds grotere infra-structurele plannen gooien een steeds groter stuk van Nederland op de kop. De ingrepen in het cultuurlandschap laten steeds minder heel van de historische structuur van Nederland. Voor een gedeelte is dat niet te vermijden. De groei van onze bevolking en de vraag naar meer welvaart is een belangrijke oorzaak van deze aanslag op de erfenis van het verleden. Met goede wil en veel inzet is in deze gevallen het bodemarchief te redden of kan men er voor zorgen dat het gelezen wordt. Laat men het ongezien opruimen, dan is dat een kwestie van onwil om financiën vrij te maken. Een veel sluipender verlies van het bodemarchief verloopt ongezien in de grond. Gedeeltelijk is het de tand des tijds die aan de overblijfselen van het verleden knaagt, gedeeltelijk is het een gevolg van menselijk ingrijpen met onvoorziene of ongekende gevolgen voor het bodemarchief. Voorbeelden daarvan zijn grondwaterpeilverlaging of overbemesting van de akkers.

De Groninger wierden of Friese terpen kunnen aan beide oorzaken van vernieling ten prooi vallen. Daarom is het een goede zaak dat er een begin gemaakt wordt met het bestuderen van oorzaken en gevolgen van de sluipende aanvallen op deze archeologische monumenten. Het hydrologisch onderzoek van de Groninger wierden Fransum, Kenwerd en Beswerd is een goed voorbeeld van zo'n stap. Dit initiatief van de provincie Groningen zal hopelijk een grote bijdrage leveren aan het behoud van deze, vaak indrukwekkende, landschappelijke en culturele monumenten.

Het is voor het Centrum voor Archeologische Research & Consultancy ARC van de Rijksuniversiteit Groningen een eer de archeologische begeleiding van dit project te mogen uitvoeren. Bij deze legt het ARC de resultaten van deze opdracht in een rapport vast. De medewerker van het ARC, Mevr. Drs. A. Ufkes die het veldwerk uitvoerde, heeft met veel genoegen aan het onderzoek meegewerkt

Drs. J. Schoneveld
Directeur ARC

Afb. 1: De ligging van de wierden Fransum, Kenwerd en Beswerd

INLEIDING

Aanleiding van het onderzoek

In de laatste dagen van de maand november 1997 werd het ARC benaderd door de provinciaal archeoloog van Groningen, Dr. H.A. Groenendijk, verbonden aan de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, met het verzoek deel te nemen aan een boorcampagne op een drietal wierden in Groningen. Het onderzoek diende plaats te hebben in het kader van een hydrologische studie in de wierden Fransum, Kenwerd en Beswerd. Deze studie vormt onderdeel van het Project Wierden van de Provincie Groningen in het kader van de Bijdragenregeling Gebiedsgericht Milieubeleid (BGM). Dit project beoogt effectieve maatregelen te treffen ter bescherming van het bodemarchief. Als uitvoerder voor het plaatsen van peilbuizen en het verrichten van de grondboringen werd Iwaco BV. te Groningen aangezocht. Projectleider voor de provincie Groningen was Dhr. R. Siebinga van Tauw Milieu B.V. te Deventer. Projectleider in het veld was Dhr. H. van Norel van Iwaco BV. Als uitvoerders in het veld traden op Dhr. E. van der Klok en H. Oosterhoff terwijl voor het ARC Mevr. Drs. A. Ufkes de archeologische werkzaamheden uitvoerde.

Het archeologisch onderzoek van de drie wierdelichamen werd uitgevoerd in het kader van de monumentenzorg. De Groningse wierden en de Friese terpen hebben veel te leiden gehad van aanslagen op hun bestaan. Reeds in het verleden, nadat de wierden verlaten werden om elders achter de dijken op het vlakke land te gaan wonen, is die aantasting begonnen. Vaak werden ze uitgekozen om er een stins op te bouwen, voorzien van een gracht en diepe funderingen. Bleven ze als dorpsterp bewoond, dan eiste de nieuwe tijd kelders en diepe funderingen.

De zwaarste aanslag kregen de wierden echter te verduren toen ontdekt werd dat de terpaarde uiterst vruchtbaar was. Met karrevrachten en scheepsladingen tegelijk werd de grond afgevoerd naar de veen- en heideontginningen elders in Nederland. In Friesland ontkwam vrijwel geen enkele terp aan deze vernieling, in Groningen werden er in verhouding meer wierden bewaard. De belasting door de fiscus ten aanzien van wierde-eigenaren was in deze provincie niet zo hoog.

Wat overbleef waren de lage wierden, in een vroeg stadium verlaten, vervolgens overslibd, en te weinig interessant om afgegraven te worden voor de winning van terpaarde. Daarnaast zien we hier en daar restanten van de buitenrand van een afgegraven wierde bewaard gebleven. Het gaafst zijn de dorpswierden. Ze zijn vaak hoog en voorzien van een markante bebouwing in de vorm van een kerk.

Maar ook deze dorpswierden zijn meestal sterk verminkt door afgraven tot aan de rand van de bebouwing. Zo ontstaan er hoge steilkanten, die weliswaar al generaties lang een wierde karakteriseren, maar wel de stabiliteit van het geheel aantasten. Hydrologische veranderingen als indroging en grondwaterpeil verlaging

hebben grote veranderingen in de grondlagen doen ontstaan, eerst langzaam, maar allengs duidelijker en sneller.

Het inklinken en verschuiven van de ophogingslagen van de wierde zijn niet alleen een aanslag op het gebouwde erfgoed óp de wierde, het tast ook het bodemarchief in de wierde aan. Door uitdroging oxyderen mestlagen en ander organisch materiaal. Door inklinken komen steeds nieuwe, dieper liggende lagen onder de ploeg. Zo lijden monumentenzorg en wetenschap ernstige verliezen door het verdwijnen van ons materieel geheugen.

Om een beter inzicht te krijgen in de processen die zich in het wierdelichaam afspelen, is een hydrologisch onderzoek opgezet. Het onderzoek dient antwoord te geven op de vraag hoe de lokale waterhuishouding van de wierden Fransum, Beswerd en Kenwerd functioneert. Daarnaast moet de relatie tussen de lokale waterhuishouding en de regionale waterhuishouding worden onderzocht en moet de mogelijke oorzaak van verdroging op de wierde worden achterhaalt. Ook de mate van verdroging en mogelijke verdere verdroging in de toekomst spelen een rol in het onderzoek.

Het hydrologisch onderzoek wordt uitgevoerd door middel van peilbuizen. Deze werden middels handboringen geplaatst. Bij het boren werd het uitkomende materiaal gecontroleerd op archeologische sporen.

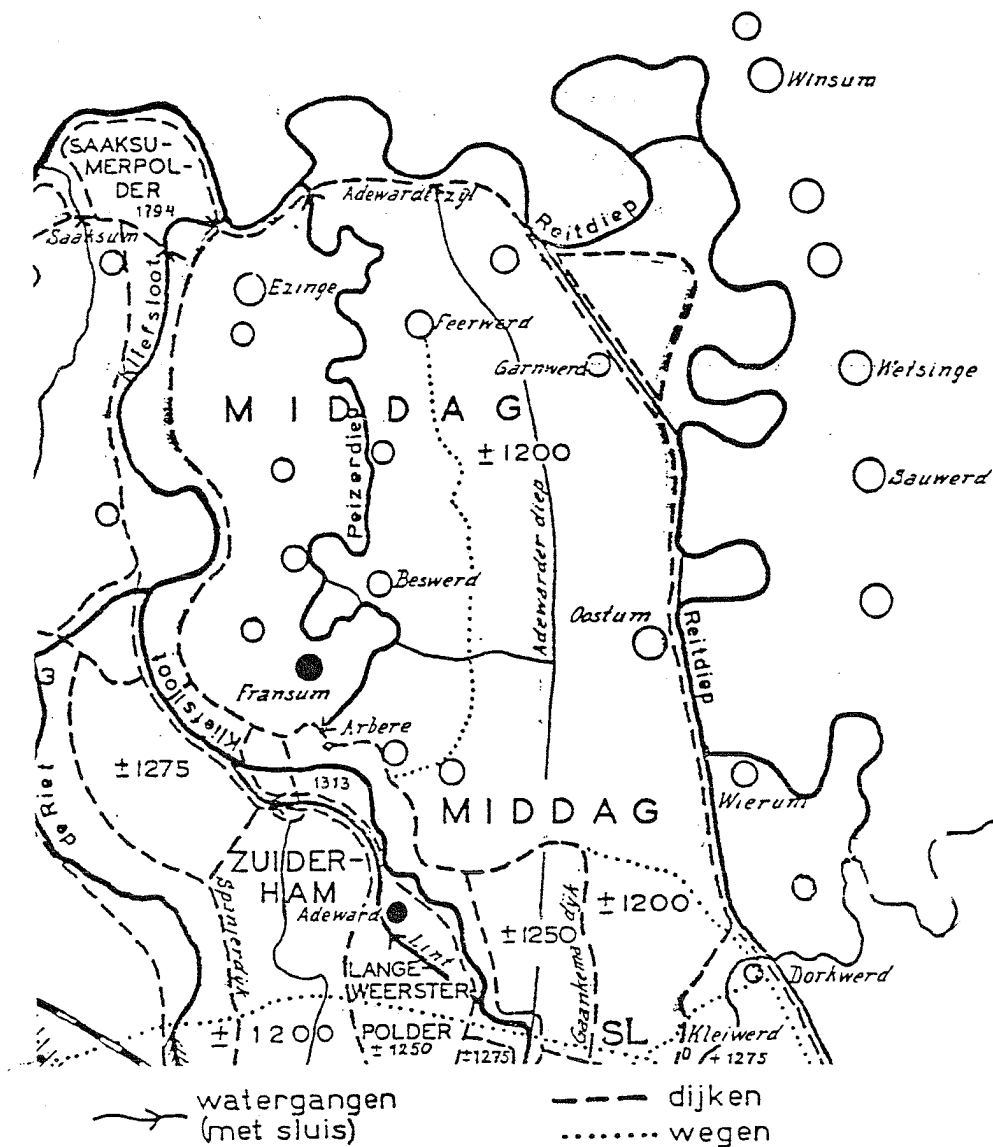
Ligging van het terrein, beschrijving van het onderzoeksgebied

De archeologische begeleiding van het hydrologisch onderzoek is uitgevoerd op een drietal wierden, Fransum (kaartblad 7W, coördinaten 225.700/588.500) in de gemeente Aduard, Beswerd (kaartblad 7W, coördinaten 226.350/589.300) in de gemeente Zuidhorn en Kenwerd (kaartblad 7W, coördinaten 221.300/591.200) in de gemeente De Marne.

Fransum en Beswerd liggen in het landschap Middag of Midgo. Dit gebied had, voor de bedijking, een kwelderachtig karakter met zware kleigronden. Sommige delen van het gebied stroomden geregeld onder water, andere alleen bij hoge vloed. Daartussen stroomden prielen en kreken om het water bij eb weer terug te geleiden en het overtollige hemelwater van de hoger gelegen gebieden af te voeren. Ten oosten en noorden van Middag stroomt het Reitdiep, Ten westen liggen tegenwoordig de Oude Tocht en de Kliefsloot, restanten van een ouder water dat Middag van Humsterland scheidde. Dwars door het gebied loopt het Peizerdiepje.

Op de kwelder- en oeverwallen werden nederzettingen gesticht als Fransum en Beswerd, maar ook Garnwerd, Krassum, Feerwerd en Ezinge. Om droge voeten te houden werden de nederzettingen opgehoogd tot de tegenwoordige wierden. De wierde van Fransum bereikte een hoogte van drie meter boven het omliggende landschap. In de tiende en elfde eeuw begon men met de bescherming van het land door middel van het opwerpen van dijken. Omstreeks 1200 werd Middag geheel door dijken omgeven. Het water van het Peizerdiepje werd zo afgesneden en stroomde een tijdlang via de Kliefsloot naar het Reitdiep. Toen ook deze uitweg verlandde en men steeds meer last van het water uit de hoger gelegen gebieden kreeg, werd het Aduarderdiep gegraven.

De wierde Fransum heeft een onregelmatige ronde omtrek met een middellijn van ongeveer 275 meter. De wierde is voornamelijk in gebruik als grasland. Het centrum van de wierde bestaat uit het kerkterrein met de kerk en een kerkhof. Deze hof heeft aan drie zijde een gracht, alleen aan de zuidzijde ontbreekt deze.

Afb. 2: De oude situatie in het gebied Middag

Ten noorden van de kerk ligt het hoogste punt van de wierde, 3.43 m. +N.A.P. Er liggen twee boerderijen op de wierde, één aan de oostzijde en één aan de zuidwest zijde. Percelen in de noordoost, noordwest en zuidoost flank van de wierde zijn afgegraven. De oorspronkelijke ringsloot ontbreekt aan de zuidwest zijde.

De wierde Beswerd is bij benadering rond met een middellijn van ongeveer 190 meter. De wierde is voornamelijk in gebruik als grasland. Het hoogste punt van de wierde heeft een hoogte van 2.81 m. +N.A.P. Aan de zuidzijde ligt een boerderij, gedeeltelijk buiten de ophoging. Een smalle strook in het zuidwestelijk kwadrant van de wierde is afgegraven. Een ringsloot ontbreekt.

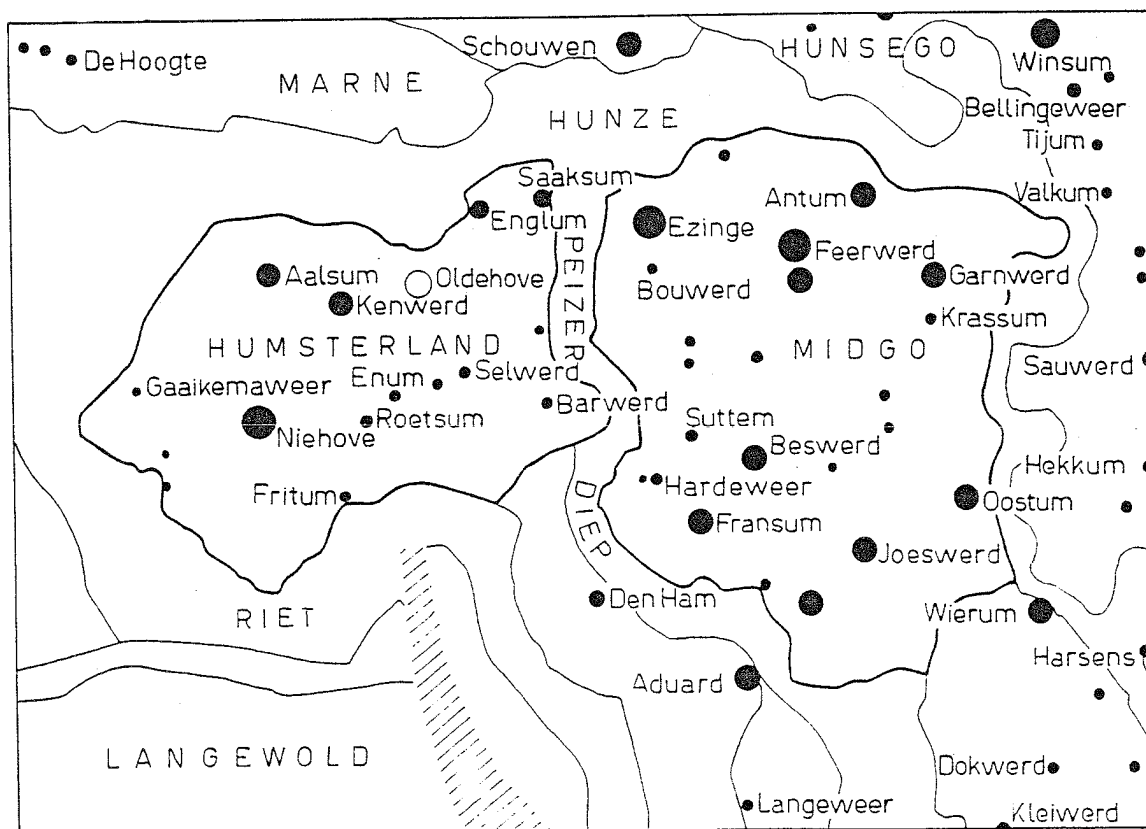
Kenwerd ligt in het landschap Humsterland. Ook dit was tot in de Middeleeuwen een met kreken doorsneden kwelderlandschap. Aan de noordzijde van dit gebied stroomde het Reitdiep, zich verbredend tot de Hunzemonde en uitmondend in de Lauwerszee. Deze drong zeer diep het land in en begrenste Humsterland aan de westzijde. Aan de zuidzijde liep de Riet en ten oosten van het gebied lag Middag. Rond de twaalfde eeuw is Humsterland bedijkt. Kenwerd, 8 hectare groot, is de hoogste wierde van Humsterland, 4.42 m. boven N.A.P.

De wierde Kenwerd heeft de vorm van een afgerond vierkant, met een doorsnede van ongeveer driehonderd meter. De wierde bestaat uit verschillende verhoogde boerderijplaatsen. Dit vertegenwoordigt een stadium in de wierdegroei van aan elkaar grenzende boerderijen die vergroeiën tot één wierde. Van deze boerderijen

zijn er nog drie over, aan de oostzijde van de wierde. Het terrein is in gebruik als grasland. Er is geen ringsloot. Aan de noordzijde is een klein deel afgegraven.

Eerder onderzoek

In de kerk van Fransum werd in 1948 een opgraving gedaan vanwege de restauratie van het middeleeuwse gebouw. De opgraving werd uitgevoerd door het Biologisch-Archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen onder leiding van H. Halbertsma en onder supervisie van Prof. Dr. A.E. van Giffen. Daarbij werden een aantal bouwhistorische gegevens vastgelegd. In de kerk werden verschillende vlakken aangelegd waarbij een aantal begravingen werden aangetroffen. De skeletten waren van een dusdanige slechte kwaliteit dat ze niet geborgen konden worden. Een aantal van deze skeletten vertoonden een oriëntatie die afweek van die van de kerk. Mogelijk behoorden ze tot een ouder kerkhof met een bijbehorende, verderop gesitueerde kerk. De vondsten bestonden voornamelijk uit enkele onbestemde stukjes terpaardewerk, drie stukken wit-zandsteen van een altaarsteen en twee passende rood-zandstenen fragmenten van een bekledingsstuk (Afb. 4). Van de wierde Fransum is, in museale context, aardewerk bekend uit de

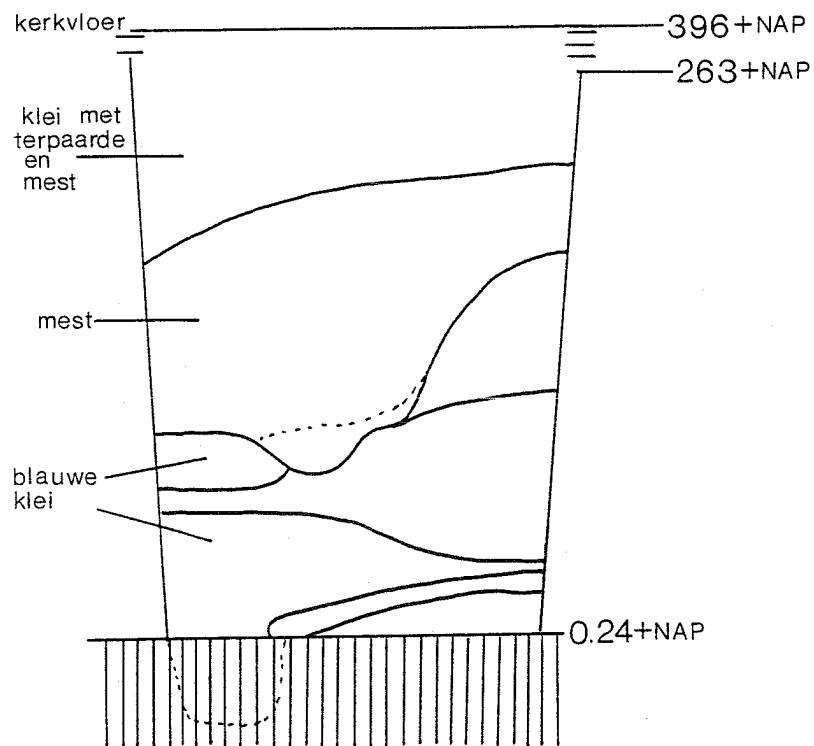

Afb 3: Fransum, Beswerd en Kenwerd te midden van de oudste nederzettingen in Humsterland

eerste eeuwen van onze jaartelling en kogelpotaardewerk uit de Middeleeuwen, alsmede een spinklosje met een horizontale lijnversiering en een toetssteen (Miedema 1983, zie Afb. 11).

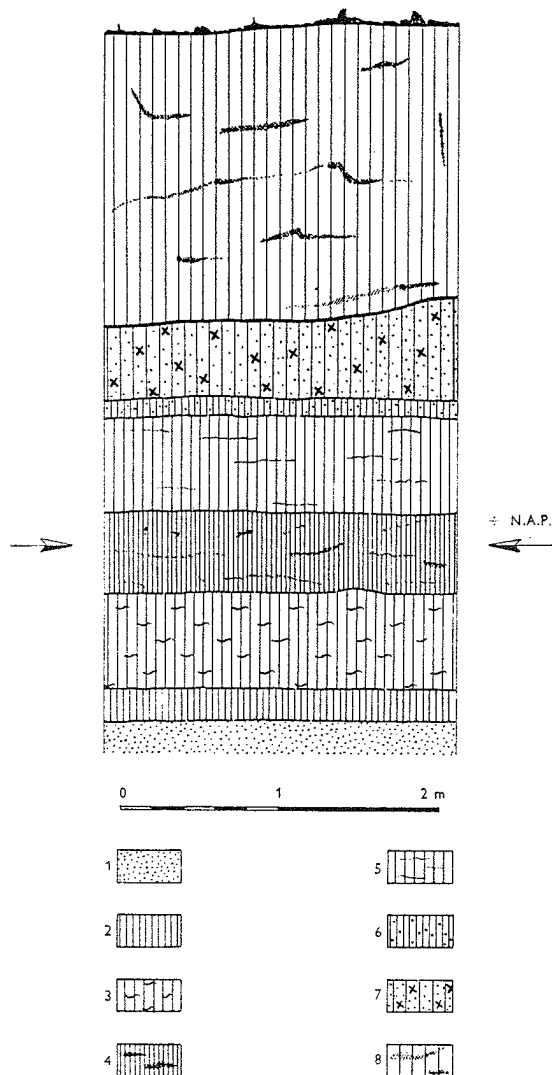
Op de wierde Kenwerd zijn geen opgravingen maar slechts archeologische waarnemingen gedaan. In 1958 werd er een waterleiding aangelegd naar Kenwerd. Door H. Halbertsma werden de werkzaamheden gevolgd. Veel kon hij daarbij niet uitrichten. De sleuf voor de waterleidingbuis ging niet tot de diepte van wierdezool, zodat de vroegste woonlagen niet bereikt werden. Door de snelheid van de werkzaamheden konden er slechts scherven en botmateriaal opgeraapt worden, waarbij ook de hoornpit van een oeros te voorschijn kwam. De aardewerkscherven dateerden vooral uit de 7de en 9de eeuw. Een klein stukje profiel werd getekend (Afb. 5)

In 1958 werden nogmaals waarnemingen gedaan bij het uitgraven van bouwputten voor een loopstal. Hierbij werd een brandlaag in de wierde geconstateerd alsmede muurresten.

Fransum 1948

Afb 4: Profiel uit de wierde Fransum, opgraving 1948

Afb. 5: Profiel uit de wierde Kenwerd, het oost-west profiel aan de noordelijke rand van de wierde

In 1827 of 1828 wordt nog vermeld dat er vroeger *kogels, zwaarden, potten of urnen met asch, etc.* werden opgedolven. Deze vondsten staan vermeld in het zogenaamde schoolmeestersrapport, een enquête die in 1828 gehouden werd onder de Groninger schoolmeesters en die voor Kenwerd beantwoord werd door J. Moldanus Smith.

Van het oppervlak van de wierde zijn enkele inheems Romeinse wandscherven opgeraapt (Miedema 1983) alsmede middeleeuws kogelpotmateriaal.

Van Beswerd zijn geen archeologische waarnemingen bekend. Van het oppervlak van de wierde zijn enkele inheems Romeinse wandscherven opgeraapt (Miedema 1983) alsmede kogelpot materiaal.

Historische bronnen en bewoningsgeschiedenis

Fransum

Hoewel de archeologische vondsten uit Fransum een ouderdom van meer dan 1500 jaar niet tegenspreken, wordt de wierde in historische bronnen eerst in 1285 genoemd: Franchim in Hunesgonia. Zolang Middag nog niet omgeven was door dijken, had de nederzetting weinig mogelijkheden zich echt uit te breiden. Elke vergroting van de oppervlakte van de wierde moest immers met ophogingen op de vloed worden veroverd. Toen Middag eenmaal bedijkt was, kon Fransum daar toch niet van profiteren. De bedijking werd namelijk grotendeels uitgevoerd door de monniken van Aduard. Deze Sint-Bernardusabdij, gesticht in 1192 door de Cisterciënzer orde, kreeg door deze werkzaamheden veel van het nieuw gewonnen land in handen. In het kerspel Fransum was zelfs 90 % van de grond eigendom van het klooster. Deze grond werd bewerkt door kloosterlingen die in de uithoven woonden. Ze waren voor handel en nijverheid afhankelijk van het nabij gelegen klooster Aduard. Zodoende vestigden handwerkslieden zich niet op de wierde van Fransum, maar fungeerden kloosterlingen van Aduard als ambachtslieden. Hoewel Fransum nog wel de status van kerkdorp bereikte, bleef het aantal bewoners beperkt.

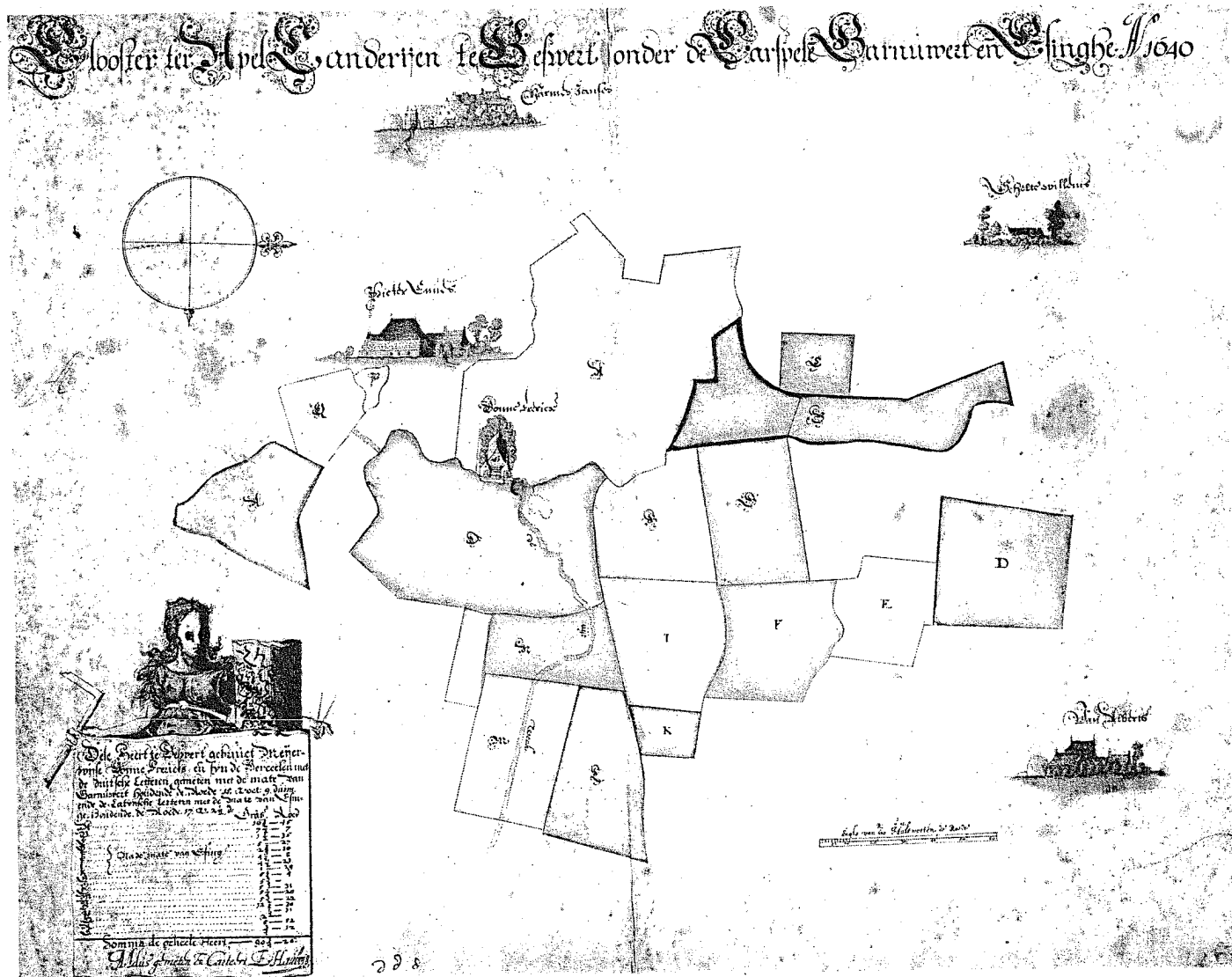
Toen aan het einde van de zestiende eeuw het klooster werd opgeheven was het voor Fransum te laat om nog op te bloeien. Ambachtslieden van elders vestigden zich in Aduard rond de resten van het klooster, dat als steengroeve gebruikt kon worden. Wonen op afgelegen wierden was voor hen niet meer interessant. Het kerspel van Fransum werd zo klein dat het achtereenvolgens werd samengevoegd met dat Feerwerd (1606), Aduard en Den Ham (1611). Ook de school werd in 1618 naar dit laatste dorp verplaatst.

Uit de kaart van 1838, getekend voor de pastorielanden van Fransum en Den Ham, blijkt dat de situatie vrijwel gelijk was aan de tegenwoordige. Op de wierde staat de kerk met een grote boerderij ten oosten ervan en een iets kleinere hofstede zuidwestelijk van de kerk. Omstreeks 1843 woonden in deze twee boerderijen twintig personen. De wierde was alleen bereikbaar via kleipaden en enkele met klinkers verharde voetpaden. deze laatste liepen in alle richtingen naar de boerderijen in de omtrek. Het zijn kerkepaden waarlangs de bewoners op zondag de kerk konden bereiken. Ze waren verhard met Friese geeltjes of rode Groninger baksteen. Helaas zijn de meeste de laatste jaren opgeruimd bij perceelsvergrotingen.

Kenwerd

De oudste vermelding van Kenwerd staat in een giftbrief aan het klooster Echternach in het jaar 786-787. Het gaat om goederen op drie plaatsen in Middag waarbij alleen Kenwerd duidelijk is: *in pago Hugumarchi in villa quae vocatur Chinicwirde*, dus in een dorp, dat Kinwerd of Kenwerd genoemd wordt in de landstreek Humsterland. Het betreft een aanzienlijke schenking door een zekere "Gotricus" aan het klooster van Willebrord.

In de registers van het klooster Werden in het Rijngebied bij Essen aan de Ruhr, uit de tiende tot de twaalfde eeuw heet Kenwerd: *Kustridingi*. De Vries (1946) legt de naam uit als "plaats waar gevochten werd om een koe". De naam Kenwerd zou afgesleten zijn, via Kenewerd uit Kunawerth: Koeiwierde. Halbertsma (1964) zoekt een andere betekenis. Van Chinicwirde komt hij via het Oud-Friese *kining* op "Koningswierde".

Afb. 6: Boerderijen te Beswerd (het westen is boven): In het midden ligt de boerderij Oud Beswerd van Bonne Frericks. Ten westen ervan ligt Groot Beswerd van Pieter Ennes. Nog verder naar het westen woont Harmen Jansen. Ten noorden van Groot Beswerd (rechts) ligt de boerderij van Schelte Willems en rechts onder in de hoek van de kaart die van Jan Alberts. De kaart is van Egbert Haubois, 1640.

Hoewel de bewoningsgeschiedenis mogelijk tot het begin van de jaartelling terug gaat, heeft de wierde haar grote uitbreiding vooral in de achtste eeuw gekregen. De vergroting kwam tot stand door opvulling met mest, as, plaggen en ander afval in de bedding van een getijdegeul die langs Kenwerd door de kwelder liep. Voortaan was hier in plaats van een waterweg, sprake van een landweg. Deze zogenaamde Netreed liep naar het noorden naar het Reitdiep. Langs deze weg werd het koren vervoerd, aangezien *net* of *nôt* het Friese woord voor graan is.

In de bezittingenlijst van het Benedictijner klooster Werden aan de Ruhr worden ook de pachters van het bezit te Kenwerd genoemd: Tiadrik, Aitet en zijn broers, Wilbrand, Elsiud, Folkhard, Alager, Gerhard en Gerbrand. De naam van Tiadrik is voort blijven leven in de naam van een hoeve op de wierde: Tiaertsemaheerd. Het is één van de zeven hoeven die er aan het eind van de Middeleeuwen nog stonden. De anderen waren Lutke Haerde Stede, Basmaheerd, Ritsemaheerd, Rolsemaheerd, Deijkemaheerd en Keesemaheerd. In de tweede helft van de zestiende eeuw zijn Lutke Haerde Stede, Basmaheerd en Keesemaheerd inmiddels verdwenen. In 1750 is ook de Deijkemaheerd niet meer aanwezig op Kenwerd. Op de eerste kadastrale kaart van 1821 staan naast de boerderijen twee arbeidershuisjes aangegeven. In 1845 is het inwonertal van de wierde veertig. Door samenvoeging van Ritsemaheerd en Rolsemaheerd telt de wierde tegenwoordig nog twee boerderijen.

Volgens een oude overlevering zou op de wierde van Kenwerd een kapel, kerk of klooster hebben gestaan. Bij onderzoek door H. Halbertsma werd echter geconstateerd dat eventuele puinsporen eerder deden denken aan een hoeve, gesitueerd zoals de nog bestaande boerderijen. Mogelijk betrof het hier een voorwerk, een kloosterboerderij van Werden of van de Johanniter ridderorde die in 1244 in deze streek veel bezit van Werden overnam.

Een opvallende bewoner van Tiaertsemaheerd was *Walle toe Kenwert, Jouke Tiaersema meyer*". In 1552 werd hij beschuldigd van tovenarij. Deze zware beschuldiging kwam uit de mond van een vrouw, die op de Uiterdijk bij Ackemahuis als heks verbrand was. Walle werd echter op last van de stadhouder vrij gelaten: "los, vrij ende leedich, ongepyniget sunder enich letsel an toe doen".

Beswerd

De oudste vermelding van Beswerd dateert uit 855. Het handelt om een bijzonder rijke schenking van de priester Folckerus aan het klooster Werden. Deze draagt bezittingen over die liggen in West-Friesland, in Friesland tussen Vlie en Lauwers en in Friesland tussen Lauwers en Eems. Daarnaast doneert hij goederen in de Betuwe en bij Rhenen. In Humsterland, waar hij kennelijk ook Middag bij rekende, schenkt hij *Buxingi*, Beswerd. Ook in de latere registers van Werdinge komt Beswerd voor, nu als *Bohsingi*.

Op een kaart van Haubois uit 1640 komt een boerderij op de wierde van Beswerd voor. Hij wordt bewoond door Bonne Frericks. De boerderij heeft een zeer opvallende vorm met een zogenaamde Groninger schuur (Afb. 6).

Een beroemde vroeg-negentiende eeuwse bewoner van Beswerd is Teun van *Besperd*. Hij heeft een plaats gekregen in de Groninger Folklore door zijn *tun*.¹

¹ K. ter Laan, 1959, p.106, 107